

УДК 340.1

Заєць А. П.

ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО І ПРАВО

Статтю присвячено дослідженню процесу виникнення права у первісному суспільстві періоду дикості і варварства у часових рамках історії людства з початку зародження життя (близько 4,1 – 3,7 млрд рр. тому) до винайдення методів обробки землі та первинного поділу праці та винайдення давньою цивілізацією шумерів письма (відповідно 6500–3100 рр. до н. е.). Обґрунтовано соціальні й антропологічні причини виникнення права (потреби спільного проживання, нормативність свідомості), світоглядна основа, природа зобов'язувального характеру первісних правил, їхній взаємозв'язок із мораллю.

Ключові слова: первісне суспільство, право, причини виникнення права, світоглядна основа права, правосвідомість.

Сучасні наукові філософські інтерпретації права мають велику історію, вони пройшли триваллий процес становлення і кристалізації, який бере свій відлік як мінімум із Стародавньої Греції, з VI ст. до н. е., коли сформувались зачатки науки і перші космологічні світоглядні вчення, а, можливо, ґрунтуються на ширшій цивілізаційній і територіальній основі так званого осьового часу, коли в Ірані творив Заратустра, в Китаї – Лао Цзи і Конфуцій, в Греції – філософи Фалес, Гомер і Платон, в Римі – цар Нума, а в Індії – Гаутама Будда. Тобто, це період, коли сформувались передумови, що дозволили стати людині такою, якою вона є, коли були закладені основні релігії, наукові вчення, в тому числі й правові, які до сьогодні визначають життя людей [1, с. 32].

Однак історія людства, а відповідно й історія культури, є давнішою. Мова йде не тільки про відомі ранні цивілізації Близького Сходу, Межиріччя (Месопотамії), Мезоамерики, які налічують близько 5–6 тисяч рр. відомої нам історії. Їм передували століття і тисячоліття існування людства у формі первісних суспільств. Щодо часових рамок появи життя і людини на Землі, то, попри надзвичайну складність цього питання, з більшою чи меншою точністю археологи й історики стверджують, що життя зародилось близько 4,1–3,7 млрд рр. тому, перша людина із зачатками інтелекту з'явилась на Землі приблизно 2,6 млн рр. тому в Африці (*homo habilis*) і близько 2 млн рр. в Азії*, а прямоходяча людина (*homo sapiens*) – орієнтовно 140–130 тисяч рр. тому.

Якою була сутність тих регуляторів, тих життєвих правил, якими скеровувалась поведінка людини в ті чи ті періоди розвитку первісного суспільства, якою був причинно-наслідковий зв'язок цих регуляторів з умовами життя людей,

якою була світоглядна основа цих регуляторів? Якими мотивами, уявленнями, переконаннями, власне, яким світоглядом керувались первісні люди при виборі тієї чи тієї поведінки, якими були їхні уявлення про бажану поведінку інших людей, яким був вплив на людську поведінку зовнішніх сил і стихій, як людина скеровувалась з боку спільноти, яку роль у цьому відігравала свідомо діяльність людини, і яку роль – стихійна, зрештою, що впливало на формування сталих моделей поведінки, на основі яких утворилися первісні суспільні регулятори поведінки, чи можливо, а якщо можливо, то з якого часу, можна називати такі регулятори правом, а якщо ми дамо на це ствердну відповідь, то який воно мало вигляд порівняно з тими правовими регуляторами, які дійшли до нас у вигляді перших писаних правових пам'яток Месопотамії, Вавилону, Стародавньої Індії та інших ранніх держав?

Відповідь на ці запитання дає не тільки суто теоретичний пізнавальний інтерес. Науково обґрунтована відповідь дає можливості краще розуміти не тільки особливості процесу трансформації правових явищ і понять, а й глибше проникнути у природу та сутність сучасного права і прав людини.

Отримання достовірних відповідей на ці запитання є надскладним завданням для сучасної науки, оскільки пов'язано з вкрай незначною фактологічною основою того відрізка історії розвитку людства, який покритий «морозом часу», а отже можливістю отримання нового знання лише через використання такої методології дослідження, яка передбачає і застосування дедуктивного методу або ж феноменологічного проникнення в «суть речей» і трансцендентальних висновків. Тому завжди зберігається відносна вірогідність цих висновків. Не випадково в цій царині досліджень спостерігається надзвичайно широкий плюралізм думок і концепцій.

* За твердженням англійського науковця Робіна Деннелла, слід передивитися часові межі, коли люди залишили Африку [2].

Через брак писемності наші знання щодо становлення цивілізації, способу організації суспільного життя в доісторичну епоху, а так само й специфіки соціальних регуляторів є доволі є неповними і суперечливими. Початки його губляться у сивій давнині і пов'язані з формуванням первісного суспільства на певному етапі після зародження життя та об'єктивною потребою упорядкування поведінки людини в таких первісних суспільствах.

Висновки щодо організації суспільного життя дописемного періоду ґрунтуються на наскельних малюнках (віком до 40 тисяч рр.), артефактах, археографічних дослідженнях і вивченні звичаєвого права та екстраполяції цих висновків на більш ранні суспільства з відповідно корекцією на рівень інтелектуального і суспільного розвитку, доктринальних уявлень. Через слабку достовірність вони є достатньо суперечливими.

Більш достовірними висновки щодо природи і суті регуляторів людської поведінки первісного суспільства можуть бути при використанні здобутків суміжних наук, у тому числі палеонтологів, археологів, істориків, краєзнавців, істориків права, оскільки, як стверджував Ніцше, «поки правознавство не обіпреться на новий ґрунт порівняльно-правового вивчення, з безплідними зіткненнями між абстрактними системами, що видають себе за філософію права, покінчено не буде» [3, с. 60].

Глибокому дослідженню історії і культури древності присвячено чимало наукових праць. Серед відомих дослідників – англійський юрист, антрополог та історик Генрі Сомнер Мен (*англ.* Henry James Sumner Maine – 15 серпня 1822 – 4 лютого 1888), американський етнограф і соціолог Льюїс Генрі Морган (*англ.* Lewis-Henri Morgan; 21 листопада 1818 – 17 грудня 1881). Останній зробив суттєвий внесок у теорію соціальної еволюції, науки про сім'ю та родинні зв'язки та створив наукову теорію первісного суспільства. Саме Л. Г. Морган спочатку в монографії «Система родинних зв'язків і властивості людської сім'ї», яка побачила світ в 1870 р., а потім у роботі «Стародавнє суспільство» (1877), обґрунтував єдину еволюційну теорію прогресивного розвитку людства, заклавав періодизацію історії розвитку суспільств, виокремивши три етапи: дикість, варварство і цивілізацію [4, р. vi] *. У часовому вимірі етапи дикості й варварства, які стосуються первіснообщинного ладу,

тривали від близько 30 тисяч рр. тому до VI тисячоліття до н. е. Етапи дикості і варварства Г. Морган також поділив на ступені: нижчий, середній і вищий. Зокрема на нижчому ступені дикості людство почало користуватися вогнем і вживати в їжу рибу, на середньому – винайшли лук і стріли, на вищому – гончарне виробництво. Первісне стадо, як об'єднання первісних людей задля колективного існування (спільного проживання, ведення колективного полювання, спільного присвоєння готових продуктів природи, приготування і споживання їжі тощо) знаменувало собою виділення людини із тваринного світу.

Первісні люди почали використовувати вогонь, вміли виготовляти примітивні знаряддя із каменю та дерева для праці і полювання (ніж, палиця, спис, лук і стріли). На цьому етапі виникає мова як засіб спілкування. Відмінними ознаками людської діяльності на етапі дикості були полювання, рибальство і збиральництво, не було також приватної власності та існувала рівність. У період дикості існували необмежені статеві зв'язки, соціально однорідна спільнота, груповий шлюб, кровна спорідненість. Приблизно в середині періоду дикості людство перейшло до родового стану [5], а на останньому періоді дикості й упродовж усього періоду варварства усе людство на всіх континентах об'єднувалось в роди, фратрії і племена [4, р. vi].

Перший ступінь варварства ознаменований вживанням цегли і каменю для побудови будинків, середній – прирученням тварин, вищий – обробкою заліза і винайденням фонетики. Варварство пов'язане з землеробством і скотарством. Початковим осередком суспільства була єдинокровна сім'я, яка пройшла у своєму розвитку період проміскуїтету, групового шлюбу і нарешті моногамії.

Поріг цивілізації, який було пройдено близько 6500 рр. до н. е., відзначений винайденням методів обробітку землі та первинним поділом праці, а на рубежі 3100 рр. до н. е. – винайденням давньою цивілізацією шумерів найважливішого знаряддя людини – письма, виникненням класового суспільства, приватної власності, держави. Цим періодом датують вірогідні дані щодо організації суспільного життя.

Л. Г. Морган зробив важливі висновки щодо переходу рахунку походження із жіночої лінії в чоловічу лінію, двох типів суспільств (докласового і класового), зміни порядку спадкування майна померлого: від спадкування родичами померлого в архаїчному періоді, спадкування агнатичними (кровними) родичами, нарешті – спадкування дітьми померлого.

* Ясперс, своєю чергою, виділяє чотири гетерогенні періоди людської історії: прометеївську епоху (виникнення мови, знарядь праці, вміння користуватися вогнем), епоху великих культур давнини, епоху духовної основи людського буття (починається з «осьового часу»), коли повністю формується справжній чоловік у його духовній відкритості світу) і епоху розвитку техніки [1, с. 33].

Матеріалістичне розуміння Л. Г. Морганом історії взяли на озброєння К. Маркс і Ф. Енгельс для побудови теорії історичного матеріалізму та обґрунтування первісного комуністичного стану суспільства і комуністичного майбутнього людства.

Теорія еволюційного розвитку зазнала серйозної критики і в подальшому була модифікована, що проявилось у формуванні теорії неоеволюціонізму (Л. Уайт, Д. Стюард, М. Харріс), модифікації вчення у теоріях поступу (Т. Парсонс), економічного зростання (В. Росту), постіндустріального суспільства (Р. К. Арон, Д. Белл).

Серед найбільш значущих теорій соціального розвитку слід також назвати теорію культурних кіл Копперса, Гребнера (представники культурно-історичної школи), дифузійнізму, що ґрунтується на взаємовпливі і взаємопроникненні культур (Ф. Рагцель, Л. Фробеніус, К. Вісслер та ін.).

Важливою віхою у розвитку вчення про розвиток суспільства стало виникнення соціологічної школи Еміля Дюркгейма (1858–1917). Соціологічна школа суттєво відкоригувала погляд на предмет вчення про суспільство. Вона відкинула потребу вивчення соціально-культурологічного знання (еволюціоністи) чи самої культури (дифузійністи), а зосередилась на вивченні системи моральних зв'язків між людьми; основним фактором і показником соціокультурного життя визначала поділ праці, від якого залежить міра «солідарності» суспільства. Особливо важливим для нас є метод досліджень, запропонований Е. Дюркгеймом. До цього часу, на його думку, вивчали не самі речі, а наше поняття про них. Методологічною ідеєю є вивчення самих соціальних фактів як «речей», а не наших уявлень про них: «Перше і основне правило полягає в тому, що *соціальні факти потрібно розглядати як речі...* Їх потрібно вивчати ззовні, як зовнішні речі, бо саме в такій якості вони постають перед нами» [6, с. 79, 91].

Весь попередній досвід існування людства доводить існування двох початкових детермінант: колективного існування і соціального регулювання.

Людина неспроможна вижити поза межами суспільства, а суспільство неспроможне жити без соціальних регуляторів поведінки, без правил регулювання спільного проживання та вирішення конфліктів між окремими людьми і їх групами.

В основі необхідності колективного існування лежить інстинкт продовження життя, інстинкт самозбереження як біологічний чинник. У колективних умовах, в умовах взаємодії та взаємної підтримки з'являлась можливість кращого задоволення базових вітальних потреб: в їжі, житлі, одязі тощо, оскільки окрема людина

не могла протистояти тваринному світу і вижити в таких умовах.

У процесі такого спільного проживання, а саме під час полювання і виконання загальних робіт, розподілу і споживання їжі, передання навичок і досвіду від старших до молодших членів общини, відбувалось вироблення сталої поведінки, визначалась міра дій і вчинків, усвідомлювалось розуміння того, що можна вчиняти, а що ні, досягалось розуміння взаємних обов'язків, надавалась взаємна допомога.

Ще більш нагальною була потреба об'єднання зусиль членів первісної общини у взаємовідносинах з іншими племенами.

Потреба захисту від ворогів, опір спробам підкорення і поневолення, суперництво племен за володіння природними ресурсами потребували консолідації зусиль усередині племені, підпорядковували індивідуальні інтереси суспільним, також вели до вироблення правил колективної поведінки у таких значущих для племені питаннях, як збереження і захист самого життєвого середовища, життя і здоров'я одноплемінників; порушення цих правил вело до негативних наслідків для всього племені й тому суворо каралось.

Що собою являли ці житейські правила первісного суспільства, як вони формувались, якою була їхня природа? Щоб відповісти на це запитання, ми маємо спочатку з'ясувати, як діє механізм регуляції у природі і в чому його відмінність від механізму регуляції, який існує в суспільстві.

Суть його полягає в тому, що слід визнати, що певний порядок характерний для всіх форм руху матерії. Для неживої природи – це лише послідовність процесів (хімічних і фізичних).

Закони біологічної живої природи передбачають уже зворотний зв'язок у біологічних системах на різних рівнях (субклітинному, клітинному, організмовому, популяційному, біосферному), збереження, відтворення і передання інформації. Жива природа ґрунтується на саморегуляції, тобто коли розмноження, розвиток і спадковість живих організмів підпорядковуються законам мінливості і розмноження.

У тваринному світі упорядкування здійснюється не тільки під впливом саморегуляції на основі природного добору, а й під впливом наявних елементів психіки, здатності безпосередньо відображати світ. Тварини здатні до набуття досвіду, удосконалення реакцій, об'єднання інформації різних сенсорних модальностей, оцінки складних факторів докколишніх умов, вивчення взаємовідносин у спільноті, що в сукупності формує властивість коригування поведінки твариною всередині одного виду чи на міжвидовому рівні.

Що ж до людини, то відмінна ознака механізму соціальної регуляції – наявність у неї свідомості вже на дуже ранніх примітивних ступенях її розвитку (свідомість була властива й первісним людям, незважаючи на те, що сам термін уперше використав Декарт у Середньовіччі. – А. З.), тобто здатність людини мислити, опосередковано й узагальнено відображати предмети і явища об'єктивної дійсності в їхніх часових властивостях, зв'язках і відношеннях. Властивістю свідомості є також здатність до абстрактного мислення, завдяки чому людина стала спроможною виробляти ставлення до світу, визначати своє місце і роль в оточенні, порівнюючи себе з іншими, виділяти себе із цього оточення, здійснювати оцінку своєї поведінки і поведінки інших людей.

На ранніх ступенях історичного розвитку рівень і характер усвідомлення людиною себе, своїх дій і довколишнього середовища відрізнявся від сучасного, однак, як свідчать усі історичні факти, доступні аналізу, здатність людини до усвідомлення свого існування і вироблення ставлення до світу існувала завжди. Вже у первісному суспільстві людина була здатна усвідомлювати свої біологічні потреби (у здобутті їжі, одязі та житлі тощо), оволодівати знаннями і формувати та реалізовувати на цій основі програму дій задля їх задоволення, задовольняти духовні потреби у спілкуванні з іншими людьми, передавати здобутий соціальний досвід. Усе це підтверджує наявність когнітивних властивостей людини, які під час історичного розвитку удосконалювались і розвивались.

Людина виробила у собі здатність активно діяти задля досягнення певної мети чи отримання відповідного результату, утримуватись від дій через брак мотивів, стимулів, інтересів чи потреб, передбачати можливість виникнення негативних наслідків для себе чи оточення, оцінювати фактори, від яких залежало задоволення вже згадуваних життєвих потреб. Умови життєдіяльності сприяли розвитку інстинкту самозбереження, потребі захисту середовища перебування, необхідності надання взаємодопомоги і солідарних дій. На це впливали також і егоїстичні інтереси окремої особи і навіть прагнення людей до наслідування [7, с. 270], вірування і міфи. У разі потреби активних дій вироблявся алгоритм поведінки, оцінювалися відповідність зусиль прогнозованому результату, наявні перешкоди, здійснювався вибір і оцінка засобів досягнення мети.

Саме потреба і здатність людини до оцінки довколишнього середовища, спроможність її обирати оптимальний чи прийнятний варіант своєї поведінки, усвідомлювати себе і своє буття

та його умови стали причиною виникнення та існування суспільного регулювання.

Слід враховувати ту обставину, що свідомість є суто суспільним продуктом, що виникає в «олюдненому» бутті. Через оволодіння матеріальною культурою, яка виробляється у суспільстві, людина формує власну систему цінностей та ідеалів та свій власний світогляд.

У процесі спільної життєдіяльності формується суспільна свідомість як сукупність поглядів, ідей, уявлень про світ і місце людини у цьому світі, про мету і зміст життя, систему життєвих цінностей та ідеалів. Звичайно, наявність у людини свідомості і усвідомлення людиною своїх дій, вплив свідомості на вибір поведінки і здатність людини до цілепокладання розглядаються тут як властивість людини, яка не завжди необхідно проявляється у кожному прояві активності людини. Ці чинники не варто переоцінювати. Багато вчинків людини затьмарюються емоціями і помилковими судженнями, забобонами і неправильно визначеною метою. Г. Зімлер, визнаючи, що життя більшою мірою відбувається доцільно, цілком слушно зауважує, що людина «слідує в цьому існуванні сліпим потягам, які не доцільні, як у тварини, а помилкові, неорієнтовані і внаслідок застосування засобів, що надаються їй нашою телеологією, люто руйнівні» [7, с. 36].

Значне місце у суспільному світогляді посідають уявлення про те, як людина має ставитись до інших людей, і на цій основі формуються уявлення про характер взаємозв'язків у спільноті, правила спілкування і програми дій. Завдяки свідомості людина стала здатна у процесі комунікації із собі подібними діяти злагоджено, визнавати характер відносин, які склалися, чи погоджувати новий формат цих відносин, примиряти свої бажання з бажаннями інших людей. Ці відносини за своїм характером могли бути різноманітними: відносинами добровільного чи вимушеного наслідування або підкорення, домінування і визнання авторитету іншого, конформістською чи добровільною поведінкою. Упорядкування дуже багатьох відносин між людьми відбувалось на особистісній основі, без втручання третіх осіб або з їх допомогою, що краще сприяло примиренню сторін чи переведенню конфлікту із гострої стадії в мирну фазу і поступове його вирішення. Власне, чимало таких відносин залагоджуються між людьми і сьогодні, які, зрештою, досягають порозуміння за допомогою додаткової комунікації, переконання, здатності вистояти і перемогти у психологічному чи й у силовому протистоянні. Адже навіть і сьогодні нерідко як останній аргумент застосовують силу. Не кажучи вже про те, що сила була одним із поширених

засобів розв'язання конфлікту на різних історичних етапах розвитку людства.

З часом засобів погодження волі та інтересів людей стало набагато більше. Виникали стійкі звичаї, за якими з народження і упродовж усього життя людина була здатна дотримуватися заведеного попередніми поколіннями порядку; на поведінку впливали міфи і вірування, ідеї братерства і милосердя, наслідування поведінки інших людей, утвердилася мода, як стандартизована форма масової поведінки, вплив на яку спричиняли суспільні устої, стиль життя, уподобання в одязі, їжі, манери поведінки, мови та ін. Формувалось етичне ставлення, первісна система моралі. Люди почали розрізняти поняття добра і зла, доброго і поганого, належного і неналежного, допустимого і недопустимого щодо себе і щодо інших осіб.

На основі свідомості людини сформувались уявлення про те, як має жити первісна спільнота. Ці уявлення виникли разом із цією спільнотою. І на основі цих уявлень відбулось формування правил спільного проживання в силу нормативності свідомості людини як її найважливішої ознаки.

Оцінний момент людської свідомості дає змогу розглядати дійсність не лише як існуюче, а й належне з огляду на її цілі і буття у майбутньому.

В основі нормативності свідомості лежить здатність людини до логічних, етичних і естетичних оцінок, створення на цій основі правил поведінки людей і визнання їх необхідними і загальнозначущими, такими, яким мають підкорюватись усі члени спільноти або ж належна її частина.

У процесі спільного проживання, реалізації потреб і інтересів люди були змушені і виявилися спроможними сформувавши правила поведінки первісного суспільства, які забезпечували організоване співжиття цього суспільства і його розвиток.

Чи можуть бути визнані правом такі правила поведінки? Наша оцінка правової регуляції у первісних суспільствах ґрунтується на нашому нинішньому розумінні того, що собою являє право і які його характеристики. Але як це сприймалось первісною людиною? Адже аж до періоду виникнення писаного права в Шумері, а згодом політичних і правових учень Стародавньої Греції не існувало навіть поняття права і суб'єктивних прав людини, а після виникнення цих понять відбулась серйозна трансформація їхнього змісту і обсягу упродовж більш ніж двох тисячоліть. Тому коли ми ведемо мову про первісні суспільства, вживання поняття права має відображати специфіку розуміння правил поведінки, засобів їх дотримання, своєрідність інститутів розсуджування спорів між членами

давнього суспільства чи осуду поведінки, що не відповідала вказаним правилам.

Первісні правила поведінки у вигляді заборон (табу), звичаю, обряду, поклоніння і ритуалу були сплавом, сумішшю божественного і природного уявлення, магічного і психологічного. Вчені сходяться на тому, що у прасуспільстві і первісних суспільствах існували релігійно-моральні, предметно-казуїстичні мононорми, тобто синкретичні, нерозчленовані правила поведінки внаслідок нерозчленованості свідомості, діяльності і культури цього суспільства, які виникли із потреби обмеження біологічних інстинктів [8, с. 244, 312, 546]. Ці мононорми отримували ідеологічне обґрунтування і зобов'язувальну силу через міфи, вірування (антропоморфні, анімічні, аніматичні, тотемні, фетишні), а також через захоплення, схвалення чи підтримку впливових членів суспільства.

Що ж до визнання їх правом, то думки вчених розійшлися. Частина вчених вважає, що це і було право, частина – що ні. Дуже характерно з цього приводу висловився Г. Зіммель, на якого я вже посилався вище, який підкреслив, що «поведінка, яку ми визначаємо як таку, що відповідає і вимагається правом, у своїх сутнісних рисах, виявляється вже в тих суспільствах, в яких поняття права і лише за допомогою можливих інститутів ще не розроблене. Для самозбереження групи це має бути досягнуто або інстинктивно і внаслідок само собою зрозумілого звичаю, або ж під загрозою покарання. Що таке відношення між соціальним цілим і індивідом відчувалось як “право” в сенсі правильного, виправданого, допустити можна. Однак ця вимога виникла не із “права” як потойбічної реальності ідеї, воно і його дотримання були функціями безпосереднього життя, до цілей якого група, нехай навіть дивними шляхами, йшла. В цьому переплетенні різних сторін життя не повинно вводити в оману, що подібні веління і заборони здебільшого, навіть, вірогідно, у своїй переважній частині, санкціоновані релігією. Бо релігійні потенції таких примітивних суспільств, тотем, поклоніння предкам, фетиш і духи, що наповнюють весь простір, самі є елементами безпосереднього життя; навіть бог більш розвинутого уявлення ще довго залишається членом групи. Саме тому, що в нормі “правильної” поведінки всі надалі диференційовані санкції, моральні і правові, релігійні і конвенційні, ще не розділені, ця норма, і слідування їй у процесі життя, що фактично відбувається, органічна і солідарна, виступає як одна із його функцій» [7, с. 69–70].

Упродовж століть і тисячоліть відбувалась трансформація як природи самих правил, їхньої соціальної основи, так і засобів їх реалізації.

Початково найбільш значущим чинником сили такого роду правил було спільне проживання і взаємна вигода діяти злагоджено (така залежність у первісному суспільстві була вже очевидною), які ґрунтувались на віруваннях і міфах, визнанні дії вищих природних і божественних сил [9], пов'язаних із ними культом [10], що диктували потребу підкорення цим правилам*. Такими чинниками були, очевидно, також і осуд та негативне ставлення з боку спільноти до їх порушників та настання негативних наслідків. Але реалізувались вони не лише завдяки названим чинникам. В умовах відсутності політичної влади у первісному суспільстві вони підтримувалися також авторитетом вождів племен, старійшин [12, с. 50–55], цілителів, знахарів і чаклунів.

Через колективістський характер відносин між членами первісної спільноти таким колективістським характером вирізнялось і право первісної спільноти, коли можливе і необхідне, право і обов'язок у такому праві були злиті, синкретичні, хоча вже на перших ступенях суспільного розвитку існували уявлення про розрізнення світла і тьми, доброго і поганого начал, які згодом переросли у моральні оцінки і привели до виникнення релігії і моралі.

З виникненням релігії і систем моралі, що відбулося в період родового ладу, розвитком мови людина стає спроможною краще усвідомлювати своє місце у соціумі, а норми поведінки отримують нове релігійне і ціннісне обґрунтування. Очевидно, на цьому етапі відбувається диференціація правил поведінки за важливістю їх для суспільства і, відповідно, наслідками їх порушення. Це, насамперед, група норм, яка регулювала відносини у сім'ї і міжособистісні і майнові відносини (правила укладення шлюбу, правила усиновлення, правила володіння майном

і розпорядження майном померлого, правила надання імен, правила звернення до інших людей, правила спілкування зі старшими), інша група регулювала відносини виробництва і споживання та обміну на основі усталених правил (розподілу продуктів і здобичі, користування засобами праці, побутовими речами тощо). Здебільшого ці правила були усталеними, їх дотримання не потребувало застосування особливих заходів, а їх невиконання не передбачало застосування суворох покарань. Третя група була пов'язана з найважливішими для суспільств і окремої людини діями інших людей: завдання шкоди життю і здоров'ю інших людей, зазіхання на їхнє майно, відмова від спільного захисту чи сприяння ворогові, наруга над могилами предків, помста за образу тощо, а тому і значно більш негативними наслідками для всієї спільноти за їх вчинення [13]. Всі групи норм більшою чи меншою мірою підлягали моральній оцінці, оцінці з погляду правильного і неправильного, справедливого і несправедливого. Однак відмінність третьої групи правил від перших двох полягала в тому, що серйозність наслідків за їх порушення зумовила потребу особливого контролю за їх дотриманням і встановлення відповідного порядку доведення таких порушень та порядку виконання застосовуваних санкцій**. Саме ця група правил первісного суспільства і склала серцевину первісного права, як форми належної, необхідної поведінки. Особливу роль у становленні первісного права відігравали вже згадувані вожді племен, старійшини, жреці. Саме вони забезпечували розв'язання спорів і вирішували конфлікти, які виникали у первісному суспільстві, тобто виконували ту роль, яка у майбутньому належатиме суду.

Культурний розвиток первісного суспільства сприяв формуванню вищого рівня свідомості первісних людей, удосконаленню їхньої здатності до кращого формулювання їхніх домагань, однак потрібно було багато тисячоліть, щоб перейти від архаїчної, колективної психіки і колективної свідомості до індивідуальної свідомості, самосвідомості, і щоб на цій основі сформувалось розуміння суб'єктивного права, яким ми зустрічаємо його хоча б у Стародавньому Римі чи в Середні віки.

Отже, стала суспільна взаємодія у процесі спільного проживання і вироблення правил цього

* І. Царьков вважає, що в давніх суспільствах, а також в усю дохристиянську епоху домінували космологічні погляди на виникнення світу, згідно з якими пралюдина була основою речей і соціальних норм, а знання про соціально належне було зведене до знання про місце, час і умови народження. Справедливим вважалось надання належного залежно від народження. Політико-правові відносини мислились за аналогією з кровно-родинними відносинами. В основі загальносоціальної моделі була модель сім'ї; питання рівності не ставилось, оскільки молодший не може бути рівний старшому, селянин – воїну, одна спільнота – іншій. Головною пізнавальною проблемою була проблема справедливої кооперації невірних і нерівних людей. Вирішення цієї проблеми ставилось у залежність від «благородної людини», яка творить добро і ліквідує зло. Вся повнота відповідальності покладалась на цю особу. Вона володіла абсолютною владою і несла всю відповідальність за те, що відбувалось у суспільстві (див.: [11, с. 8–9]). Зрештою, майже в такому вигляді організація суспільного життя постає перед нами в найдавніших відомих нам правових пам'ятниках.

** Було б зовсім помилковим вважати природу правових норм якісно відмінною від моральних, що повсюдно спостерігається у радянській і постсоціалістичній літературі і навіть у західних вчених-позитивістів, причинами чого є раціоналізація і абсолютизація людського знання.

проживання, удосконалення способів розв'язання конфліктів і спорів забезпечили ґрунт, на якому виросло архаїчне право первісного суспільства, яке у вигляді, що дійшов до нас у відповідних найбільш ранніх історичних джерелах, за науковою традицією називають звичаєвим правом, хоча воно мало назву і народного права, і архаїчного права, і первісного права тощо.

Сформувавшись у надрах первісного суспільства, воно продовжувало існувати упродовж ти-

сячоліть, пристосовуючись до нових умов і демонструючи свою життєздатність. За його нормами продовжували жити народи і після виникнення перших цивілізацій на Землі, формування держав та монополізації державами більшості процесів регулювання суспільного життя. Звичаєве право ще довго зберігалось у сільських общинах паралельно із офіційними нормативними системами, а в деяких куточках нашої планети існує і сьогодні.

Список використаної літератури

1. Ясперс К. Смысл и назначение истории : пер. с нем. / К. Ясперс. – Москва : Политиздат, 1991. – 527 с.
2. <https://www.theguardian.com/world/2018/jul/12/stone-tools-china-could-be-oldest-evidence-human-life-outside-africa>.
3. Цит. за: Ковалевский М. М. Социология. Сочинения в двух томах / М. М. Ковалевский. – Санкт-Петербург : Изд-во АЛТЕЙЯ, 1997. – Т. I. – 288 с.
4. Morgan L. Ancient Society Or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization [Electronic resource] / L. Morgan. – New York : Henry Holt And Company, 1877. 560 p. – Mode of access: <https://www.marxists.org/reference/archive/morgan-lewis/ancient-society>. – Title from the screen.
5. Блискуче дослідження родового ладу див.: Ковалевський М. Первобытное право. Выпуск 1. Родь / М. Ковалевский. – Москва : Типографія А. И. Мамонтова и К., 1886. – 170 с.
6. Дюркгейм Е. Социология. Її предмет, метод, призначення / Е. Дюркгейм. – 3-те вид., допов. і випр. – Москва : ТЕРРА – Книжковий клуб, 2008. – С. 79, 91.
7. Зиммель Р. Созерцание жизни. Том второй [Электронный ресурс] / Р. Зиммель. – Москва : Юрист. – Режим доступа: http://www.al24.ru/wp-content/uploads/2013/05/geo_1.pdf. – Заглавие с экрана.
8. История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. – Москва, 1983.
9. По космогонію первісного суспільства див.: Даниленко В. Н. Космогонія первобытного общества / В. Н. Даниленко. – Фастов, 1997. – 98 с.
10. Про роль культу див.: Гальперинь С. Д. Очерки первобытного права. Исследование / С. Д. Гальперинь. – Санкт-Петербург : Типографія П. П. Сойкина, 1893. – 302 с.
11. Царьков И. И. Развитие правопонимания в европейской традиции права / И. И. Царьков. – Санкт-Петербург : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 8–9.
12. Андреев Н. Найдавніші часи людської культури / Н. Андреев. – Київ : Державне видавництво, 1921. – 72 с.
13. Щодо особливостей звичаєвого права Африки див.: Синицына И. Е. Обычай и обычное право в современной Африке. История изучения. Кодексы обычного права / И. Е. Синицына. – Москва : Главная редакция восточной литературы, 1978. – 285 с.

Anatolii Zaiets

PRIMITIVE SOCIETY AND LAW

The article is devoted to the study of the process of the emergence of rights in the primitive society of the period of savagery and barbarism. The time frame expands from the beginning of the birth of life (about 4.1 – 3.7 billion years ago) to the invention of methods of cultivation of land and the primary division of labor and the invention of ancient civilization of Sumerians of writing (respectively 6,500 years - 3,100 years BC). The social and anthropological reasons for the emergence of law (needs of common habitation, normative consciousness), the world-view basis, the nature of the binding character of the original rules, their interrelation with morality, are substantiated. The original rules of conduct in the form of prohibitions (taboos), custom, rite, worship and ritual were alloy, a mixture of divine and natural, magical and psychological. These mono norms formed the core of primitive law as the form of proper, necessary behavior; the most significant factor of the force of which was the joint residence and the mutual benefit of acting concertedly.

In the absence of political power in the primitive society, they also supported the authority of tribal leaders, elders, healers, healers and sorcerers. With the emergence of religion and systems of morality, these norms receive a new religious and value justification and differentiate from those norms of morality that do not require more stringent, compared with them, sanctions. Thus, the social interaction in the process of living together and the elaboration of the rules of this residence, the improvement of the methods of resolving conflicts and disputes provided the ground on which the archaic right of the primitive society has grown, which in the form reached us in the relevant earliest historical sources, according to the constant scientific tradition, is called customary law.

Keywords: primitive society, law, causes of law, world-view basis of law, legal consciousness.

Матеріал надійшов 20.11.2018